

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

**UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
YEAR BOOK**

NEW SERIES

ISSUE 23/24

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 26/27

Kyiv
2020

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 23/24

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 26/27

Київ
2020

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (*Фрібур*)

КОМПІЛЯЦІЯ КНЯЗЯ АНДРІЯ ШУЙСЬКОГО НА БАЗІ “ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА”

Написане 1476 р. “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”, як виглядає, так ніколи й не досягло свого адресата¹, тож проунійна позиція русинів Київської митрополії залишилася без уваги та відповіді Риму. Однак саме яскраво виражена проунійна позиція вберегла цей документ від цілковитого забуття: в розпал полеміки навколо укладеної 1596 р. унії з Римом його надрукував київський митрополит Іпатій Потій, намагаючись довести своєю публікацією давність унійних змагань і унійної традиції в Київській митрополії. Ті ж таки висловлювання на підтримку унії в опублікованій грамоті, які надто добре пасували до висловлених раніше аргументів унійної сторони, стали також причиною скепсису щодо автентичності листа з боку православної сторони. Анонімний автор “Перестороги”, Мелетій Смотрицький (до свого переходу на унію), Андрій Мужилівський та інші православні полемісти наводили різноманітні за своїм типом і рівнем переконливості аргументи на доказ того, що виданий І. Потієм твір є підделкою².

Повне несприйняття православними Мисаїлового листа змінилося допіру зі знищенням царською Росією на підконтрольних їй територіях Унійної Церкви³: вже починаючи від середини XIX ст. православні науковці почали помічати у “Посланні Мисаїла” елементи, які вказували на його автентичність, і висловлюватися на користь того, що І. Потій таки видав справжній документ.

¹ *Заторський Н.* Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2017. – Вип. 26. – С. 26–27.

² *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р.: Реконструкція архетипу. – Львів, 2018. – С. 52–63.

³ На відхід православних науковців від конфесійної заангажованості стосовно оцінювання Мисаїлового листа в середині XIX ст. вказував іще Г. Голенченко, однак він, на жаль, не зміг визначити причину такої зміни налаштування в цьому питанні. Див.: *Голенчанка Г. Я.* Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г.: Паходжанне помніка // Беларусь і палякі: дыялог народаў і культур, X–XX стст.: Матэр. міжнар. круглага стала (Гродна, 28–30 верасня 1999 г.) // Наш радавод. – Гродно; Білосток, 2000. – Кн. 8. – С. 89–90. На зміну конфесійного ландшафту як визначальний фактор у ставленні православних науковців до автентичності Мисаїлового листа вперше вказано при дослідженні генетичних зв'язків між “Посланням Мисаїла” та “Посланням митрополита Йосифа Болгариновича до папи Олександра VI”. Див.: *Заторський Н., о.* Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI” // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 626–627.

Цікаво, що деякі аргументи та сумніви православної сторони перейняли наприкінці XIX – на початку XX ст. греко- та римо-католицькі автори. Так, о. Юліян Пелеш хоч і не прийняв тези про сфальсифікованість епістоли Мисаїла, проте перейняв погляд православних на тогочасну конфесійну ситуацію в Польсько-Литовській державі⁴. Богдан Бучинський же прямо намагався довести, що це підробка⁵, як і о. Ян Фіялек⁶. Визначальним для ставлення українських істориків став вердикт батька нової української історіографії Михайла Грушевського, який змусив переглянути свої позиції в цьому питанні, у т. ч. Б. Бучинського, що був його учнем.

Попри певний консенсус, якого досягли науковці в цьому питанні на кінець XX ст., всі їхні аргументи на той момент ґрунтувалися виключно на лінгвістичних, семантичних, історичних і різного роду інших спостереженнях, оскільки дослідити філіграні та палеографію збірника, з якого І. Потій надрукував текст листа Мисаїла, не було можливості через його втрату. Така нагода з’явилася з відкриттям двох інших списків грамоти Мисаїла – Синодального⁷ та Смоленського⁸, які, після відповідних досліджень, було датовано першою половиною XVI ст., себто задовго до унії з Римом 1596 р., що ставило остаточну крапку в дискусії щодо автентичності документа.

Після такого неспростовного доказу відкрилися нові перспективи, зокрема для визначення впливу “Послання Мисаїла” на інші твори. Адже ще митрополит Макарій Булгаков звернув був увагу на текстуальні збіги між

⁴ *Pelesz Julian*. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Würzburg; Wien, 1881. – Т. 1. – С. 447.

⁵ Див.: *Бучинський Б.* “Грамота Мисаїла і грамота Ніфонта” // Записки історичної і філільогічної секції Українського наукового товариства. – К., 1914. – Кн. XIII. – С. 35–39.

⁶ *Fijalek ks. J.* Los unji florenckiej w Wielkiem Księstwie Litewskiem za Kazimierza Jagiellończyka // Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU. – Kraków, 1934. – Т. 39. – С. 24. Виглядає, що свої тези польський священник виснував із публікації померлого вже на той час Б. Бучинського. Див.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 74–75.

⁷ Вперше Синодальний список ідентифікував у 1989 р. білоруський учений Г. Голенченко. Див.: *Голенченко Г. Я.* Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск, 1989. – С. 184. Синодальний список було вперше опубліковано в Руському феодальному архіві (РФА) науково-популярним методом: РФА. – М., 1992. – Вып. 5. – С. 1071–1074. Повторне видання дипломатично-критичним методом: *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // УАЩ. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вып. 7. – С. 281–296. З наведенням усіх розділових знаків Синодальний список опубліковано в монографії, де було реконструйовано архетип послання: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 522–527.

⁸ За інформацією Олени Русиної, “версію СОКМ 9907 ще у 1970-х рр. виявила А. Хорошкевич” (*Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком... – С. 285). Уперше Смоленський список було опубліковано в “Українському археографічному щорічнику”: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком // УАЩ. – К., 2013. – Вып. 18. – Т. 21. – С. 410–427. Повторна публікація, з невеликими уточненнями та доданими розділовими знаками, здійснена в монографії, присвяченій реконструкції архетипу “Послання Мисаїла”: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 499–522.

“Посланням Мисаїла до папи Сикста IV” та “Посланням митрополита Йосифа Болгариновича до папи Олександра VI”, проінтерпретували їх як запозичення із першого до другого. Нову інтерпретацію цього факту намагався дати Б. Бучинський, представляючи саме “Послання Йосифа” як первинний документ, а “Послання Мисаїла” – як компіляцію на його основі⁹. Дещо пізніше він від такого тлумачення відійшов і висунув іншу теорію, за якою “Послання Мисаїла” було чернеткою, створеною митрополитом Йосифом, яка так і не була відіслана до Риму, а “Послання Йосифа” – остаточним варіантом¹⁰, який і було доручено митрополитому послові до папи Іванові Сопізі¹¹. Приймаючи автентичність Мисаїлового листа, молодий український історик не встиг модифікувати свою позицію стосовно характеру генетичних зв’язків між ним і “Посланням Йосифа”, оскільки його дослідження та пошуки перервала передчасна смерть¹². Цю прогалину було заповнено у статті, яка супроводжувала науково-критичне видання “Послання Йосифа”¹³. Грунтовний аналіз текстуальних збігів між обома документами дозволив визначити “Послання Йосифа” як найранішу редакцію “Послання Мисаїла”, що приблизно на 75% складається із запозичень з останнього, хоча й написана набагато стисліше.

Та Йосифівська редакція виявилася не єдиним твором, який постав на базі Мисаїлового листа. Ще в XVII ст., в рамках полеміки навколо автентичності “Послання Мисаїла”, о. Андрій Мужилівський вказував на послання невідомого в’язня до московського митрополита Макарія як на джерело запозичень до тексту, виданого Іпатієм Потієм¹⁴. З плином часу про цей аргумент забули чи сприймали як іще одне намагання православних полемістів спростувати свідчення “Послання Мисаїла” на користь унійності русинів Київської митрополії у XV ст.¹⁵. Лише 2015 р. вдалося ідентифікувати твір, на який посилався о. А. Мужилівський. Ним виявилось послання невідомого в’язня до новгородського митрополита Макарія (пізніше митрополита московського), опубліковане вперше 1863 р.¹⁶. Аналіз текстуальних збігів між ним і “Посланням Мисаїла”, який супроводжував науково-критичне видання “Послання до Макарія”, дав змогу визначити, що йдеться про ще одну

⁹ Див.: Бучинський Б. “Грамота Мисаїла і грамота Ніфонта”. – С. 35–39.

¹⁰ Див.: Його ж. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. VI. – С. 17.

¹¹ Стосовно посольства до Риму з грамотою митрополита Йосифа Болгариновича див.: Заторський Н., о. Елементи “Послання Мисаїла”. – С. 628–631, 639–640.

¹² Див.: Грушевський М. Богдан Бучинський. Посмертна згадка // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVIII. – Кн. IV. – С. 176–178.

¹³ Див.: Заторський Н., о. Елементи “Послання Мисаїла”. – С. 632–637.

¹⁴ Miżyłowski A. Antidotum, przezacnemu narodowi ruskiemu. Albo, warunek przeciwi apologiię iadem napelnionej; którą wydał Melety Smotrzyzsky, niesłusznie cerkiew ruską prawosławną w niey pomawiając hæresią y schismą, dla niektórych scribentow. – [Вільно?], 1629. – Арк. 39.

¹⁵ Грушевський М. С. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – С. 449–450.

¹⁶ Посланіє опального къ новгородскому архієпископу Макарію / [видав І. М. Добротворський] // Православный собеседник. – Казань, 1863. – Ч. 3. – С. 408–420.

редакцію Мисаїлового листа, до того ж набагато розлогішу, ніж Йосифівська, хоч і з дещо пізніших часів. З огляду на анонімність компілятора, редакцію названо за ім'ям адресата Макаріївською (Мак.), а верхньою межею написання визначено 1542 р., коли митрополит Макарій полишив новгородську й обійняв московську митрополичу кафедру¹⁷.

Проте виявилось, що двома згаданими творами компіляції на базі “Послання Мисаїла” не обмежуються – існує принаймні ще один документ, який має з ним спільну текстову основу. Йдеться про чолобитну князя Андрія Михайловича Шуйського¹⁸ (на прізвисько “Частокіл”), адресовану, що цікаво, тому ж митрополитові новгородському Макарієві, до якого звертався й автор Макаріївської редакції, та надруковану вперше 1846 р. в “Дополнениях к актам историческим”¹⁹. Як і опубліковане 1863 р. “Послання до архієпископа Макарія” від анонімного в'язня, послання від князя А. Шуйського досі також не було ідентифіковано як компіляцію на базі ранішого документа. Тепер, коли виявлено зв'язок між обома творами, варто ближче приглянутися до структури компіляції в чолобитній князя А. Шуйського у порівнянні з вихідним текстом, “Посланням Мисаїла”, а з огляду на ідентичну текстову базу, обставини постанови (ситуація опали) та спільного адресата, також і з Макаріївською редакцією, щоб можна було визначити, чи згадана чолобитна постала безпосередньо на основі листа Мисаїла, чи опосередковано, на базі його Макаріївської редакції. Для наочності представимо результати порівняння в таблиці. Зважаючи на те, що на території Великого князівства Московського побутувала своя лінія “Послання Мисаїла”, засвідчена у Смоленському та Синодальному списках²⁰, виглядає доцільним узяти до порівняння саме їх. А через те, що Синодальний містить лише фрагмент листа, відповідні уривки буде наведено за Смоленським списком. При цьому звороти, які мають важливе значення для визначення генеалогії чолобитної А. Шуйського, виділено жирним шрифтом, а основне слово підкреслено. Уривки ж, відсутні в паралельних текстах, взято в дужки. Курсивом виділено ті елементи, які містять не прямі відповідники, а парафрази.

¹⁷ Див.: *Заторський Н., о.* “Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція “Послання Мисаїла” // УАЩ. – К., 2017. – Вип. 19/20. – Т. 22/23. – С. 379–400.

¹⁸ Точний рік народження князя Андрія Михайловича Шуйського невідомий, проте 1524 р. він уже був воеводою на Угрі. Страчений за наказом Івана IV Грозного 29 грудня 1543 р. Внук князя Андрія Шуйського, Василь Іванович Шуйський, з 1606 по 1610 рр. був московським царем, ставши останнім представником Рюриковичів на московському престолі. Див.: *Рудаков В. Е.* Шуйские, княжеский род // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1903. – Т. XXXIXа. – С. 958–959.

¹⁹ Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 27. – С. 27.

²⁰ Див.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 186–196.

Таблиця 1
Порівняння текстів “Послання Мисаїла”
та обох московських копій

“Послання Мисаїла” за рукописом СОКМ 9907	“Послання до Макарія” за рукописом Сол. 902/1012	Чолобитна Шуйського за виданням 1846 р.
<p>1)²¹ великому слнцу всемирному свѣтилнику цркѣвному свѣту всестѣму и всенастѣйшому отѣцу отѣць и всеначалнейшому пастырю пастыремъ блѣжному сикту стѣа (вселенскія) съборное апѣльскія цѣрки (...) свѣтлосіяющему просвѣщенемъ нѣснаго разума озарения (сщѣнноначалнѣйшаго) великого свѣта (паче) яснозительныхъ херувимовъ блистаяся (...) чюдноумному и всесвѣтлому серавиму (...) оу прѣтла (суца великаго бѣа) трисѣтую емоу пѣс принося оу всѣхъ и за вся</p>	<p>1)²² всеправославному гсдрю пресвещенному архиепископу бѣоспасаемыхъ градовъ великаго новаграда и пскова і всея русиискія землы солнцу влѣде макарию всемирному свѣтилнику цркѣвному свѣту стѣму і всестѣишему отѣцу отѣць і всеначалнейшему пастырю пастыремъ блѣженному учителю стѣа вселенскія соборныя апосталскія цѣрки (...) свѣтлосіяющему просвещениемъ нѣснаго разума озарения (свещенноначалнейшаго) великаго свѣта (паче) яснозительныхъ херувимовъ блистаяся (...) чюдноумному і свѣтлому серавиму (...) у прѣтла (суца великаго бѣа) трисѣтую емоу пѣснь принося оу всѣхъ и за вся</p>	<p>1)²³ Великому архієпископу, святѣйшему пастырю, православному свѣтилнику, церковному солнцу, святѣйшему отцу, блаженному учителю, святія соборныя апостольскія Церкви свѣтлосіяющему просвѣщеніємъ, небеснаго разума озаренія, великого свѣта яснозительныхъ херувимовъ блистаясь, чюдноумному и свѣтлому серавиму, у престола (всѣхъ Царя) трисвятую емоу пѣснь принося оу всѣхъ и за вся, (государю архієпископу Макарію.)</p>
<p>2)²⁴ (...) въ тлю сѣни (сея) смертныя въ мѣсто озлобление въ <i>дале</i> плачевнѣ (на мѣсте) идѣже положеніи есме ннѣ (осуженою)</p>	<p>2)²⁵ (...) во тлю и сѣни смертнеи въ мѣсто озлобление во <i>юдолі</i> (плачевне в мѣсте) идѣже положеніи есми нне (осужденною)</p>	<p>2)²⁶ (озимствованный) во тлю сѣни смертныя, въ мѣсто озлобленое, в <i>опаль</i>, идѣже положеніи есмь нынѣ (и) оболочень</p>

²¹ СОКМ 9907. – Арк. 225 зв. – 226. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 410–411.

²² Сол. 902/1012. – Арк. 342–343. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 393–394.

²³ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

²⁴ СОКМ 9907. – Арк. 255. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 424.

²⁵ Сол. 902/1012. – Арк. 354–354 зв. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 398.

²⁶ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

облечени <u>смѣтною кожею</u> (...) алчющеи <u>плачющеи и</u> слезами ся обливающе из глубины дѣша тяжко въздыхающе къ мѣсрдму бѣгоу кричащи...	оболчень <u>есѣмъ кожею</u> (...) алчюще и жаждуще слезами ся отливающе из глубины дѣша тяжко въздыхающе и мѣсрдому цѣрю і гсдрю всеа русии кричаще...	<u>смертною кожею</u> , (Ондрѣй Шуйской), <u>сердечными слезами плачетъ и</u> молитъ вашего святительства милости.
3) ²⁷ не может бо <u>от члѣкъ (от бѣга)</u> даныя ти мѣсти (или по почести) словом ізрещі. Аще кто и всѣхъ <u>прмдрстѣй разум</u> языкъ иматъ, но токмо ежъ отъ оусѣрдїа (теплыя) вѣры (и палмыя любовь юже имамы) къ тебѣ <u>Всенасвѣтейшому бжїю стѣй мужю</u> (поеликоу)	3) ²⁸ не может бо <u>от члѣкъ</u> данная ти мѣсти (или по почести) словом или ізрещи аще кто всѣхъ <u>предмудростей языкъ</u> иматъ, но токмо ежъ отъ усердїа (теплыя) вѣры (и палмыя любви юже имамъ) къ тебѣ <u>свѣтѣишему бжїю</u> (поеликоу)	3) ²⁹ Не можетъ бо <u>от чловѣкъ</u> данныя ти милости словомъ ізрещи, аще кто и всѣхъ <u>предмудрости разумъ</u> языкъ иматъ, но токмо еже отъ усердїа вѣры (плачася) къ тебѣ, <u>всесвятейшему Божїю, святей мужю</u>
4) ³⁰ <u>простри и ма руку твою</u> (десную мѣствы страннѣлюбче)	4) (уришокъ відсутній)	4) ³¹ <u>простри ми владыко руку твою</u> , (погружаемому въ опалѣ сей горкой, и не остави мя, владыко;)
5) ³² <u>потщисѣ</u> в мѣсрдвїи си на ны	5) ³³ <u>подщися</u> умѣсрдися на мя	5) ³⁴ <u>аще ты не потщися, кто прочее поможеть ми?</u>
6) ³⁵ (да послѣ/ші къ намъ . нѣкая вѣтѣшїтелная сло/веса отъ книгъ стѣхъ) <u>бжѣствнаг писанїа</u> (повторено зворотъ із попереднього запозичення:)	(уришокъ відсутній) (повторено зворотъ із попереднього запозичення:)	(Самъ, государь,) <u>божественаго писанїа</u> (повтор раніше вжитого звороту:)

²⁷ СОКМ 9907. – Арк. 228 зв. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412.

²⁸ Сол. 902/1012. – Арк. 346 зв. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 395.

²⁹ Дополнення к актам историческим... – № 27. – С. 27.

³⁰ СОКМ 9907. – Арк. 250–250 зв. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 421.

³¹ Дополнення к актам историческим... – № 27. – С. 27.

³² СОКМ 9907. – Арк. 252. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 422.

³³ Сол. 902/1012. – Арк. 353. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 398.

³⁴ Дополнення к актам историческим... – № 27. – С. 27.

³⁵ СОКМ 9907. – Арк. 254 зв. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 424.

(Аще кто и всѣхъ прмд-рстѣй) разум язык имат ³⁶	(аще кто всѣхъ премудростей) языкъ имат ³⁷	разума я з ы к ъ имашь,
7) (відповідний уривок відсутній)	7) (відповідний уривок відсутній)	7) (аще достойного спасти, аще праведнаго помиловати, ничтоже чудно, грѣшнаго спасти то есть чудно: ибо врач тогда чудимъ есть, еда неврачюемый недугъ исцѣлитъ, но и царь тогда чудимъ и хваленъ есть, еда недостойнымъ даруетъ что. Государь архієпископъ Макаріє! пошли мнѣ свою милость, православному государю великому князю Ивану Васильевичю и его матери, государынѣ великой княинѣ* Еленѣ, печалуйся, чтобы государи милость показали, велѣли на поруку дати.)
8) ³⁸ (всена)сѣтѣишому отцу (отцьмъ и всеначалнейшому пастырю пастыремъ) блжнному (сикту)	8) ³⁹ ѡче пресвѣтый гѣдрь імркъ (подібно в початковому звертанні:) (всеprawославному) гѣдрю (пресвещенному) архієпископу (бгѣспасаемых градѣ) великаго новаграда и пскова ⁴⁰	(Божество васъ соблюдетъ во многа лѣта,) святѣиший (и) блаженнѣиший отецъ, государь архієпископъ (Макаріє) Великаго Новагорода и Пскова!

З порівняння текстів первісної та Макаріївської редакцій “Послання Мисаїла” з чолобитною князя Андрія Шуйського можна зробити такі висновки:

³⁶ СОКМ 9907. – Арк. 228 зв. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412.

³⁷ Сол. 902/1012. – Арк. 346 зв. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 395.

* Помарка (пропущена буква “н”) наявна у виданні.

³⁸ СОКМ 9907. – Арк. 226. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 410–411.

³⁹ Сол. 902/1012. – Арк. 356 зв. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 399.

⁴⁰ Сол. 902/1012. – Арк. 342. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 393.

А) З огляду на наявність у чолобитній слів, зворотів і уривків, які знаходимо в первісній редакції “Послання Мисаїла”, але які відсутні у Макаріївській чи написані там у відмінний спосіб, слід прийняти, що чолобитна писалася саме на базі тексту першої. Особливо промовисто на користь цього припущення свідчать такі звороти (подаємо кожен із них під номером тієї частини, в якій вони знаходяться в порівняльній таблиці): 1) “принося о всѣхъ” (у Мак. – “от всѣхъ”); 2) “сѣни смертныя” (у Мак. – “сѣни смертней”, при цьому синтаксис такий варіант теж допускає), “оболочень смертною кожею” (у Мак. слово “смертною” відсутнє), “сердечными слезами плачеть и молить” (слово “плачюще(и)”, парафразоване в чолобитній, у Мак. відсутнє); 3) “премудрости разумъ языкъ имать” (слово “разумъ” у Мак. відсутнє), “всесвятейшему Божію, святый мужю” (у Мак. є лише “свѣтѣишему бжію”). 4) Якщо відсутність чи зміну форми певних слів можна було би списати на похибки в переданні відомого нам тексту Макаріївської редакції, то все ж неможливо пояснити запозиченням звідти до чолобитної князя Андрія Шуйського звороту “простри ми владыко руку твою”, бо він у “Послання до Макарія” повністю відсутній, натомість наявний у первісній редакції Мисаїлового листа⁴¹. 6) Що стосується слів “божественаго писанія” (відсутніх у Мак.), то самі по собі вони не можуть служити вагомим доказом, а лише підсилюють свідчення наведених вище ознак постанови чолобитної на основі первісної редакції “Послання Мисаїла”, адже знаходяться пізніше в її тексті та виглядають логічним продовженням роботи компілятора, який, читаючи текст далі, вибирав із нього потрібне для свого твору. Тому видається логічним припустити, що А. Шуйський перейняв звідти відповідне словосполучення, додавши після цього використаний уже раніше зворот: “(божественаго писанія) разума языкъ имашь”.

Б) При цьому, судячи з усього, Макаріївська редакція та чолобитна мали у своїй генеалогії спільний протограф, себто той список “Послання Мисаїла”, особливостями якого пояснюються певні збіги та подібності в їхніх текстах. Найпромовистіші приклади цього знаходимо в частині, яка подана в таблиці першою (можливо, через те, що це найбільший фрагмент, запозичений із “Послання Мисаїла” до чолобитної): “свѣтлому серафиму” (у Смоленському списку первісної редакції – “всесвѣтлому”), “от чловѣкъ данныя ти милости” (тоді як у Смоленському списку – “от члѣкъ от бѣга даныя ти млѣсти”).

В) Разом з тим, особливу увагу привертає зворот “блаженному учителю” на початку Макаріївської редакції та на початку чолобитної князя А. Шуйського, яким замінено звертання “блаженному сик(с)ту” з “Послання Мисаїла”. Наразі це єдиний елемент, який свідчить на користь того, що один із компіляторів був знайомий із твором іншого. Набагато меншу вагу має натомість зворот “государь архієпископъ Макаріє Великаго Новагорода и Пскова”, наявний у чолобитній наприкінці, а в Макаріївській редакції на початку тексту, оскільки він містить офіційну титулатуру ієрарха.

⁴¹ Він перейнятий із частини ХХ 46 первісної редакції, елементи з якої також знаходимо в Макаріївській, однак без зазначеного звороту. Див.: Сол. 902/1012. – Арк. 352. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 397; СОКМ 9907. – Арк. 250–250 зв.; Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 421.

Підсумовуючи результати порівняння текстів первісної та Макаріївської редакцій “Послання Мисаїла” з текстом чолобитної, можна зробити висновок, що лист князя Андрія Шуйського постав саме на основі первісної редакції Мисаїлового листа, а не на текстовій базі Макаріївської (хоча для остаточних висновків бракує кращого списку останньої). Також текстологічні спостереження свідчать, що обидва компілятори користувалися тим самим списком Мисаїлового листа, що може вказувати на їхнє перебування в тому самому місці заслання на момент укладення компіляцій. Таке припущення підтверджується наявністю в обох документах деяких однакових змін первісного тексту, які вказують на знайомство одного компілятора з результатом роботи іншого та пояснюють їх. Для того ж, аби визначити, яка компіляція постала раніше, а яка пізніше (і, відповідно, хто з авторів перший використав “Послання Мисаїла”, а хто, можливо, пішов слідами свого попередника), варто приглянутися до хронологічних маркерів, наявних в обох текстах.

Такі хронологічні маркери, які дозволяють чіткіше визначити час постановня, знаходимо насамперед у тексті чолобитної князя А. Шуйського. З огляду на відсутність у ньому згадки про великого князя Василя III та, натомість, прохання до митрополита Макарія про заступництво перед великим князем Іваном Васильовичем і його матір’ю, великою княгинею Оленою Глинською, йдеться про період після смерті 4 грудня 1533 р. великого князя московського Василя III, коли Олена Глинська почала правити як регентша від імени свого проголошеного великим князем малолітнього сина Івана IV Васильовича, та її власною смертю 4 квітня 1538 р. На жаль, не надто допомагає уточнити час постановня чолобитної біографія князя Андрія Шуйського: звісно, перше його ув’язнення 1527 чи 1528 р.⁴² можна не враховувати, бо воно сталося ще за життя Василя III і з нього князь А. Шуйський та його брат Іван були випущені ще самим великим князем Василієм III. У кожному разі, 1531 р. вони вже командували полками⁴³. А. Зимін, відштовхуючись від літописних звісток, пише про ще два ув’язнення: “Судячи з літопису, з якогось ув’язнення Шуйських звільнила Олена Глинська відразу ж після кончини Василя III. Брати Андрій та Іван Шуйські незадовго до смерті великого князя хотіли знову (як і попереднього разу. – *Н. З.*) від’їхати до кн. Юрія, та той видав їх із головою. Відразу ж після цього, тобто наприкінці 1533 р., А. М. Шуйський намагався поновно від’їхати до кн. Юрія, можливо, навіть підбити його на виступ проти малолітнього великого князя, але був схоплений і визволений з в’язниці вже після смерті Олени Глинської”⁴⁴. Однак такої хронології суперечать інші документи, тож М. Кром зробив висновок, що з огляду на те, що з неволі обох братів випустив саме великий князь Василій III, навряд чи вони поновно за його правління намагалися б від’їхати до двору

⁴² Кром М. М. Вдовствующее царство. Политический кризис в России 30–40-х годов XVI века. – М., 2010. – С. 91.

⁴³ Як припускає М. Кром, з ув’язнення їх могли випустити з нагоди народження 25 серпня 1530 р. спадкоємця престолу, княжича Івана Васильовича. Там само. – С. 92.

⁴⁴ Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 70.

його брата⁴⁵. Таким чином, можливий період постання чолобитної охоплює грудень 1533 р. – першу половину 1538 р., як було зазначено вже при першому виданні документа⁴⁶. Та навіть і цього достатньо, щоб визначити, що чолобитна А. Шуйського постала раніше за Макаріївську редакцію “Послання Мисаїла”, адже в останній велика княгиня Олена Глинська не згадується вже жодним словом.

До хронологічних маркерів, які свідчать на користь того, що компіляція Шуйського з’явилася раніше за Макаріївську редакцію “Послання Мисаїла”, належить і використана в обох документах титулатура. Так, у чолобитній А. Шуйського стосовно Івана IV Васильовича використовується лише титул “великий князь”. Натомість у Макаріївській редакції цей титул відсутній взагалі, зате виключно й постійно вживається титул “цар” (та похідні від нього слова), якого за регентського правління Олени Глинської та малолітства Івана IV навряд чи хтось щодо нього вживав би⁴⁷.

Відштовхуючись від наведених хронологічних маркерів, можна зробити висновок, що чолобитна А. Шуйського постала раніше за Макаріївську редакцію “Послання Мисаїла”. Тому, якщо хтось із обох компіляторів і був знайомий із твором іншого, то це укладач “Послання до Макарія”. При цьому такий висновок жодним чином не підважує висловленого в попередніх

⁴⁵ Кром М. Вдовствующее царство. – С. 92. І хоча М. Кром, згадуючи звістки про заступництво митрополита Макарія перед регентшею на початку 1535 р., зробив припущення про постання чолобитної вже 1534 р., все ж у нас немає даних, які вказували б на те, що князь А. Шуйський знав про намічену на січень 1535 р. поїздку новгородського митрополита до Москви та спеціально до цієї нагоди зладив своє послання до нього. Тому звужувати період постання чолобитної лише до 1534 р. наразі немає підстав.

⁴⁶ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

⁴⁷ Так, тема вживання титулу “цар” щодо малолітнього Івана IV порушувалася, серед іншого, в питанні адресата послання старця Філотей до царя Івана Васильовича (з огляду на непевність, чи йдеться про Івана IV Васильовича, чи про його діда, Івана III Васильовича). Василь Малінін ще на початку ХХ ст. обґрунтував тезу про адресованість послання саме Іванові IV. При цьому науковець зауважив, що така назва твору (з титулуванням “царю” та називанням імени адресата, “Івану Васильевичю”) наявна тільки в одному рукописі, який містить лише уривок послання, та може бути слідом переписувача, тоді як у повному списку послання ім’я адресата, як, зрештою, й ім’я укладача послання, відсутні. З іншого боку, В. Малінін вказував на відсутність особистого звертання до Івана IV Васильовича з титулуванням його царем у самому тексті послання, що відрізняє його від послання того ж автора до попереднього правителя, Василя III Івановича. Див.: *Малинин В.* Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. – К., 1901. – С. 374–375, 546, 646–648. Врешті, В. Малінін зробив висновок, що “в посланні до Івана Васильовича викриттю недоліків руської землі передує розлога передмова, якою замінений тут сам великокняжий чи царський титул, принаймні, у відомій нам редакції цього послання... Чи був у ньому коли-небудь цей титул, який зазвичай становить початок послання, чи в теперішньому своєму складі послання вийшло з-під пера самого Філотей, вирішити неможливо. Можна, однак, припустити, що іншого початку в посланні не було...” (Там само. – С. 617). Таким чином, навіть аргументуючи на користь адресованості послання Філотей до Івана IV Васильовича й наводячи при цьому свідчення вживання титулу “цар” іще до його попередників, у т. ч. діда, Івана III Васильовича, В. Малінін змушений визнати, що за правління Олени Глинської навіть ті, які використовували титул “цар” щодо його батька, Василя III Івановича, як-от старець Філотей, до малолітнього Івана IV Васильовича цього титулу не вживали.

публікаціях припущення про князя Івана Більського як автора останнього⁴⁸. Радше навпаки – ознайомлення з текстом чолобитної А. Шуйського могло ще більше спонукати І. Більського використати “Послання Мисаїла” як джерело для свого прохання до митрополита Макарія, адже в нього було більше “прав” на цей текст як сина одного з його підписантів⁴⁹. Така ймовірність іще більше зростає, якщо прийняти за час постановня Макаріївської редакції початок 1542 р., коли князя Івана Більського було схоплено й ув’язнено під час палацового перевороту, організованого проти нього саме кланом Шуйських. І це є ще одним аргументом на користь того, чому в часі непевності за своє життя після революції Шуйських князь Іван Більський уклав “Послання до Макарія” на базі того ж “Послання Мисаїла”, що свого часу й А. Шуйський. Можливо, І. Більський розраховував на те, що, у випадку потрапляння до рук А. Шуйського, відомий останньому текст нагадає тому його власний час в опалі й ув’язненні та, якщо й не спричинить помилування, то, принаймні, стримає від жорсткіших кроків. Однак розрахунок князя Івана Більського не справдився – за однією зі звісток, саме князь Андрій Шуйський був одним із тих, хто стояв за його стратою в ув’язненні на Білоозері⁵⁰.

Повернемося тепер до аналізу чолобитної. Розглянувши запозичення з “Послання Мисаїла”, які складають не менше двох третин її наративу, залишається визначити походження решти тексту. Наступний після уривків з Мисаїлового листа фрагмент ідентифікував архімандрит Макарій Веретенников, звернувши увагу на те, що Андрій Шуйський, “обґрунтовуючи своє прохання...”, посилається на Святе Письмо, яке, як він каже, знане святителеві, але цитує при цьому молитву преподобного Івана Дамаскинця з вечірніх молитов⁵¹:

⁴⁸ Див.: *Заторський Н., о.* “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 386–387.

⁴⁹ Помарку в генеалогії князя Івана Федоровича Більського, допущену при ідентифікації його як автора Макаріївської редакції Мисаїлового листа (див. поп. прим.), коли князя помилково названо внуком підписанта “Послання Мисаїла” князя Теодора (Федора) Більського, хоча перший насправді доводився останньому сином, виправлено в монографії, присвяченій реконструкції архетипу грамоти Мисаїла. Див.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 127.

⁵⁰ *Кром М.* Вдовствующее царство. – С. 280. Пор.: Полное собрание русских летописей. – М., 1978. – Т. 34. – С. 27. Судячи з цієї звістки, князь Андрій Шуйський також мав би саме там перебувати на засланні, тож той список, який ліг в основу обох компіляцій, належав, вочевидь, бібліотеці одного з білозерських монастирів. Але як список “Послання Мисаїла” опинився на Білоозері? Можна припустити, що туди його привіз із собою з Литви опальний митрополит Спиридон Сатана, який, прибувши до Великого князівства Московського бл. 1483 р., був засланий у Ферапонтів Білозерський монастир. Див.: *Макарій (Булгаков).* История русской Церкви. – Т. IX. – СПб., 1879. – С. 67. Про зв’язок князів Шуйських і Більських із Ферапонтовим монастирем свідчить згадка їхніх імен у нині втраченій книзі вкладів монастиря, яка починалася саме 1534 р. Див.: *Бриллиантов И.* Ферапонтов Белозерский ныне упраздненный монастырь, место заточения патриарха Никона. – СПб., 1899. – С. 91, прим. 3.

⁵¹ Насправді це посилання на Святе Письмо перейняте з тексту “Послання Мисаїла”, хоча архімандрит Макарій (Веретенников) цілком правильно відзначив, що на цьому місці в чолобитній спостерігається певний семантичний розрив, бо, кажучи про знання адресатом Святого Письма, укладач натомість приводить цитату не з нього, а з іншого джерела. Однак лише вказівка на першоджерело – “Послання Мисаїла” – допомагає нам усвідомити причину цього семантичного розриву, яка криється в компілятивному характері чолобитної.

«аще бо праведника спасеши, ничтоже дивно». Цю думку він розвиває таким чином, що для царя дивним може бути помилування не праведного, а «недостойного»⁵².

Щоб визначити, наскільки правильним є твердження архім. М. Веретенникова, представимо обидва тексти в таблиці:

Таблиця 2
Запозичення з молитви св. Івана Дамаскинця
до чолобитної А. Шуйського

Вечірня молитва св. Івана Дамаскинця	Чолобитна А. Шуйського
1. “аще бо првдника спсеши, ничтоже веліе: і аще чистаг помилуеши, ничтоже дивно: достоины бо суть млісти твоя. Но на мнѣ грѣшнѣм удиви млість твою” ⁵³	“аще достойного спасти, аще праведнаго помиловати, ничтоже чюдно, грѣшнаго спасти то есть чюдно” ⁵⁴

Як видно з наведеного порівняння, цілий зворот із чолобитної А. Шуйського справді має відношення до молитви св. Івана Дамаскинця, однак є не прямою цитатою, як вважав архімандрит М. Веретенников, а близькою до тексту парафразою.

Важко сказати, чи належить самому А. Шуйському, чи також є перейнятим із якогось іншого твору наступний за цим зворот “ібо врачь тогда чюдимъ есть, еда невращаемый недугъ исцѣлить, но и царь тогда чюдимъ и хвалень есть, еда недостойнымъ даруетъ что”.

Натомість із певністю авторства князя А. Шуйського є прикінцеве прохання: “Государь архієпископъ Макаріє! пошли мнѣ свою милость, православному государю великому князю Ивану Васильевичю и его матери, государынѣ великой кня(г)инѣ Еленѣ, печалуйся, чтобы государи милость показали, велѣли на поруку дати”⁵⁵.

Тоді як завершальне побажання може бути як авторства самого прохача, так і написаним за якимось іншим зразком: “Божество васъ соблюдетъ во многа лѣта”⁵⁶.

З огляду на велику кількість елементів, перейнятих до чолобитної князя Андрія Шуйського з “Послання Мисаїла”, постає питання, чи слід її вважати

⁵² Веретенников, архим. М. Печалование святителя Макария // Вышенский паломник. – Рязань, 2001. – № 1 (11). – С. 83. Цікаво, що попри наведення в додатку до статті текстів різних клопотань до митрополита Макарія з проханням про заступництво, серед яких також чолобитна А. Шуйського та “Послання до архієпископа Макарія” (Макаріївська редакція Мисаїлового листа), архімандрит Макарій Веретенников не спостеріг великих текстуальних збігів хоча б між ними, не кажучи вже про ідентифікацію наявних в обох творах запозичень із “Послання Мисаїла”. Ця обставина чудово демонструє, наскільки останнє було витерто зі свідомости науковців і духовних осіб. Тож повернення Мисаїлового послання в поле зору науковців дає привід сподіватися на нові відкриття, пов’язані з ним.

⁵³ Часослов. Российская государственная библиотека. – Ф. 7. – Рук. 25. – XVII ст. – Арк. 65–65 зв.

⁵⁴ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

ще однією редакцією останнього, чи радше ні, особливо з огляду на її маленький розмір (у порівнянні з тією ж Макаріївською редакцією чи, тим більше, з первісною редакцією “Послання Мисаїла”). Відповісти на це питання однозначно доволі важко. Адже, за визначенням Д. Лихачова, “зовнішні відмінності між списками, якщо вони випадкові, не можуть слугувати підставою для поділу їх на окремі редакції. Це правило дійсне навіть у разі дуже великих кількісних відмінностей. Кількісні показники зазвичай мають вельми відносне значення. У пам’ятці може бути втрачена навіть і половина тексту. Збережена половина може самостійно переписуватися, однак до того часу, поки переписувач не захоче надати їй якоїсь завершеності та відповідно не доопрацює текст, не можна говорити про нову редакцію тексту – перед нами просто дефектний текст. Водночас трапляється, що текст видозмінений дуже незначною мірою в кількісному відношенні, однак дуже суттєво щодо його змісту – перед нами явно нова редакція твору”⁵⁷.

Тож невеликий розмір чолобитної у порівнянні з первісним твором не є визначальним для того, щоби вважати чи не вважати її новою редакцією “Послання Мисаїла”, хоча цю обставину також варто враховувати. Визначальним є те, наскільки компілятор намагався на базі первісного тексту створити свою версію наявного там наративу. Дослідження відповідних змін у чолобитній справляє враження осмисленої позиції компілятора, який послідовно понижує ієрархічний статус митрополита Макарія, що особливо впадає у вічі в порівнянні з іншим твором, адресованим тому ж митрополитові Макарію і складеним на базі того ж таки “Послання Мисаїла” – Макаріївською його редакцією. Щоб пересвідчитися в цьому, представимо на підставі аналізу першого елемента з Таблиці 1 (де знаходимо найрозлогіше запозичення з листа Мисаїла до чолобитної) пропуски та зміни, зроблені А. Шуйським, у наступній таблиці:

Таблиця 3

Зміни в тексті чолобитної у порівнянні з “Посланням Мисаїла” та “Посланням до Макарія”

“Послання Мисаїла” за рукописом СОКМ 9907 ⁵⁸	“Послання до Макарія” ⁵⁹ за рукописом Сол. 902/1012	Чолобитна князя Андрія Шуйського за виданням 1846 р. ⁶⁰
1. всеначалнейшому пастьрю пастьремъ	всеначалнейшему пастьрю пастьремъ	святѣйшему пастьрю
2. всемирному свѣтилнику	всемирному свѣтилнику	православному свѣтилнику

⁵⁷ Лихачев Д. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб., 2001. – С. 133–134.

⁵⁸ СОКМ 9907. – Арк. 226. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 410–411.

⁵⁹ Сол. 902/1012. – Арк. 342–343. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 393–394.

⁶⁰ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

3. великому слнцу	всѣя русииския сем- лы солнцу	церковному солнцу
4. всенаѣтѣйшому отцу отцѣмь	всѣтѣишему отцу отцѣмь	святѣйшему отцу
5. (блѣжному сикту) стѣа вселенския съборное апѣльс- кыя цѣркви <u>рикарию</u> (пра- вильно “викарию” – Н.З.) <u>надѣсинойшому</u>	(блѣженному учите- лю) стѣа вселенския соборныя апосталския цѣркви <u>надостоинишему</u> <u>правителю</u>	блаженному <u>учителю</u> святѣя соборныя апос- тольскія Церкви
6. въ первыхъ сѣенныхъ чиноначалѣ свѣтлосіяющему просвѣщенемъ нѣснаго разу- ма озаренія	въ первыхъ свѣенныхъ чиноначалѣ свѣтло- сіяющему просвещениемъ нѣснаго разума озаренія	свѣтло сіающему просвѣщеніемъ, небесна- го разума озаренія
7. сѣенноначалѣйшаго великого свѣта паче ясно- зрителныхъ херувимовъ блис- таяся	свещенноначалѣи- шаго великаго свѣта паче яснозрителныхъ херувимовъ блистаяся	великого свѣта ясно- зрителныхъ херувимовъ блистаяся
8. оумновиднымъ просвѣ- щенемъ великаго ѿма всена- просвѣтлѣйшаго в себѣ чи- нообразноя	умовиднымъ просве- щеніемъ великаго бѣа всинаипросветлѣйшаго в себѣ образноя	(уринокъ пропущено)
9. единомомъ теченемъ отъ серафимовъ пламенноблистае- мыхъ свѣтовъ	единоотеченъ отъ се- рафимовъ пламенноблистае- мыхъ свѣтовъ	(уринокъ пропущено)
10. чуднооумному и всесвѣтлому серафиму	чуднооумному і свѣт- лому серафиму	чуднооумному и свѣт- лому серафиму
11. огнемъ нѣснымъ раз- гараемъ и многорачителнымъ желаніемъ всегда палимъ отъ бжѣственна любвѣ и паки бжѣственную любовь	огнемъ нѣснымъ разго- ряемъ и многорачителнымъ желаніемъ всегда палимъ отъ бжѣственна любве и паки бжѣственную люб- бовь	(уринокъ пропущено)
12. оу прѣстла суща вели- каго бѣа тристую емоу пѣс принося ѿ всѣхъ и за вся	у прѣстола сущи вели- каго бѣа тристую ему пѣснь принося отъ всѣхъ и за вся	у престола всѣхъ Ца- ря трисвятую ему пѣснь принося о всѣхъ и за вся

Як бачимо, використані чи модифіковані відповідним чином епітети на адресу митрополита Макарія описують його “тільки” як видатного святителя, проте жодним чином не вказують на якість його особливе місце в церковній ієрархії, як це простежується в “Посланні Мисаїла” (стосовно папи) чи в тій же Макаріївській редакції, автор якої, судячи з усього, натякав на таке ж становище новгородського митрополита, як воно представлено в іншому популярному творі тієї доби, “Повісті про білий клубок”⁶¹.

⁶¹ Ульянов О. Г. О времени зарождения на Руси концепции “Москва – Третий Рим” (“Donatio Constantini Magni” и “Повесть о белом клубке”) // Терминология исторической науки. Историческое описание. – М., 2010. – С. 209–210.

Та це, фактично, єдиний елемент, який виявляє сліди продуманого редагування. Решта елементів, запозичених до чолобитної з “Послання Мисаїла”, це переважно якісь уривчасті, почасти допасовані до ситуації прохача фрази (елементи 2-6 у Таблиці 1), часто звороти лише з кількох слів, що справляє враження висмикування з первісного твору того, що припало компіляторіві до смаку, з метою оздобити його чолобитну “красными словеси”. Все це викликає підозру, що й перший елемент було вплетено до чолобитної з тією ж метою, а прослідковані в Таблиці 3 модифікації відображають лише необхідне допасування, яке випливало з усвідомлення князем А. Шуйським нижчого ієрархічного становища митрополита Макарія в порівнянні з адресатом первісного тексту, папою римським.

Слід зауважити, що таке запозичення з якогось ранішого твору найцікавіших для автора нового твору елементів не було чимось незвичним чи неприйнятним, радше навпаки – дуже поширеним і цілком легітимним явищем. Іще філолог-медієвіст Олег Творогов, базуючись на дослідженнях В. Ключевського⁶² й О. С. Орлова⁶³, звернув увагу на наявність у творах давніх книжників “стійких літературних формул” чи то пак “традиційних ситуативних формул”, які містять у собі перейняті з інших творів певні “словесні штампи”, “стійкі словосполучення” та “трафарети”. Використання таких “стійких літературних формул”, як зауважує О. Творогов, покликаючись на дослідження Д. Лихачова, було зумовлене літературним етикетом⁶⁴, що диктував, які вирази й описи слід застосовувати щодо тієї чи іншої особи та ситуації⁶⁵. Як можемо судити на підставі аналізу запозичень із “Послання Мисаїла” до чолобитної князя Андрія Шуйського, первісний твір розглядався й використовувався останнім саме як джерело таких словесних штампів, які відповідали літературному етикетові та власне з цієї причини й були перейняті до його твору, при цьому простежена в останньому модифікація лише відображає нижчий ієрархічний статус нового адресата у порівнянні з адресатом первісного листа. На користь цього припущення свідчить і невеличкий розмір чолобитної порівняно не лише з первісним текстом, “Посланням Мисаїла”, але й з іншим твором, написаним на його текстовій базі в тій же ситуації опали, що й чолобитна А. Шуйського, й адресованим тому ж митрополитові Макарієві – анонімним “Посланням до митрополита Макарія”. Не лише розмір останнього та кількість перейнятих до нього елементів із первісного тексту, але насамперед характер запозичень і модифікацій є головними чинниками, що дають змогу класифікувати “Послання до Макарія” як редакцію “Послання

⁶² Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как литературный источник. – М., 1871. – С. 63. Пор.: Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси // Труды отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – М.; Л., 1964. – Т. XX. – С. 29–40.

⁶³ Орлов А. С. Об особенностях формы русских воинских повестей (кончая XVII в.). – М., 1902; його ж. О некоторых особенностях стиля великорусской исторической беллетристики XVI–XVII вв. – СПб., 1909. Пор.: Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул...

⁶⁴ Лихачев Д. С. Литературный этикет Древней Руси (к проблеме изучения) // ТОДРЛ. – М.; Л., 1961. – Т. XVII. – С. 5–16. Пор.: Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул... – С. 30.

⁶⁵ Див.: Лихачев Д. С. Литературный этикет Древней Руси... – С. 10–11.

Мисаїла”. І ті ж фактори не дозволяють охарактеризувати як іншу його редакцію чолобитну А. Шуйського – це лише невелика компіляція, яка має великі текстові запозичення з “Послання Мисаїла”, що було зумовлено високим художнім рівнем послання та підштовхнуло до використання його як джерела словесних штампів у традиційних ситуативних формулах.

Попри те, що окремою редакцією “Послання Мисаїла” чолобитну князя А. Шуйського назвати важко, вона, з огляду на великий відсоток запозичень із первісного твору, звісно, також належить до корпусу Мисаїла⁶⁶. Тож на сьогодні нам відомо про чотири твори, які входять до корпусу Мисаїла та постали в такому порядку: 1476 р. – первісна редакція – “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”, 1500 р. – Йосифівська редакція (“Послання митрополита Йосифа Болгариновича до папи Олександра VI”), між 1533 та 1538 рр. – компіляція князя Андрія Шуйського (чолобитна А. Шуйського до митрополита новгородського Макарія) і, зрештою, між 1534 і травнем 1542 р. (радіше все ж початок 1542 р.) – Макаріївська редакція (“Послання до новгородського митрополита Макарія”), швидше за все, авторства князя Івана Федоровича Більського.

Стосовно копій і публікацій тексту послання князя А. Шуйського, то, як уже зауважувалося, вперше його надруковано у виданні “Дополнения к актам историческим” у 1846 р.⁶⁷, де й класифіковано як “Чолобитну боярина Андрія Шуйського новгородському архієпископові Макарію”⁶⁸. Роком пізніше на підставі цього видання чолобитну було передруковано в книзі “История отношений между князьями Рюрика дома”⁶⁹.

Ще перед першою публікацією документа зі збірника, в якому він знаходиться, було знято копію для збірки графа М. П. Рум’янцева⁷⁰, а серед скопійованих статей була й чолобитна⁷¹. У збірці Рум’янцевського музею ця

⁶⁶ Стосовно впровадження й обґрунтування терміна “корпус Мисаїла” див.: *Заторський Н., о.* Елементи “Послання Мисаїла”. – С. 638.

⁶⁷ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ *Соловьев С.* История отношений между князьями Рюрика дома. – М., 1847. – С. 606, прим. 1.

⁷⁰ Описуючи його збірку, Олександр Востоков зауважував: “У цьому зібранні знаходяться рукописи двоякого роду: по-перше, рукописи старовинні й оригінальні, по-друге – списки, зняті для графа Миколи Петровича. Останні багатьма сторонами цінні не менше за перших. Як ті, так і інші рукописи були набуті покійним графом найбільше в останні роки його життя, коли він став переважно займатися збиранням руської старовини. (...) У той же час він давав переписувати для себе копії рідкісних чи чомусь важливих писемних пам’яток, які траплялися йому, які не міг придбати в оригіналі” (*Востоков А. Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. – СПб., 1842. – С. I). Отож, судячи з опису О. Востокова, копію було зроблено для графа М. П. Рум’янцева, оскільки придбати оригінал рукопису він не міг. Таким чином, вона постала не пізніше 1825 р., оскільки на початку січня 1826 р. цей колекціонер і меценат уже помер.

⁷¹ До знятого списку, крім чолобитної князя Андрія Шуйського, скопійовано з того самого збірника також іншу чолобитну, описану О. Востоковим як “Чолобитная к митрополиту великоновгородскомъ житничного ключника”, а також “Грамоту Феодосія архієпископа великоновгородскаго и псковскаго к неизвестному игумену”. Замикає копію твір, ідентифікований О. Востоковим як “Книга Екклесиаста” (до глави IX, стиха 7). Див.: *Востоков А. Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. – С. 43.

копія отримала номер XXXVI. На сьогодні рукописний фонд музею є частиною Російської державної бібліотеки (Фонд 256), де цей документ зберігається під тим самим № 36⁷², а щодо переписаних до нього творів зазначено: “Выписки из рукописи, хранящейся в библиотеке СПб. духовной академии. № 9.”⁷³.

Та повернемося до оригінального рукопису зі збірки Санкт-Петербурзької духовної академії. При першій публікації чолобитної кодекс із нею було охарактеризовано як “збірник, зшитий із різних зошитів, писаних скорописом, XVI ст., in 4°, на 175 арк. Зберігається в бібліотеці С. Петербурзької Духовної Академії під № 415”⁷⁴. Сама ж чолобитна, відповідно до розміщеної в “Дополнениях к актам историческим” інформації, знаходиться на арк. 32.

Дещо детальнішу та почасти відмінну інформацію стосовно кодикології та палеографії рукопису подав російський бібліограф Олексій Родоський. Насамперед відрізняється номер збірника: він подається як рукопис 430 (а не 415) у колекції рукописів Санкт-Петербурзької духовної академії. Збірник і справді в четвірку, “складений з різних старих рукописних зошитів”⁷⁵. Але при цьому уточнено, що писані вони “скорописом неоднакових почерків – XVI–XVII ст.”⁷⁶. Має кодекс і збірну назву – “Книга Цвѣтничокъ старинной разныхъ вещей”. Також відрізняється кількість аркушів: 179, а не 175. Всього збірник складається з “28 статей різного змісту, при цьому деякі без початку, інші без кінця”⁷⁷. Чолобитній князя А. Шуйського, що знаходиться, за інформацією О. Родоського, на арк. 35 (а не 32), передують такі твори: перша стаття – “Выпись изъ Лѣтописца о св. крещеніи Владимирове”⁷⁸, друга – “без початку: в ній викладається пророцтво ап. Андрія про постання міста Києва, – починається описом течії річки Дніпра”⁷⁹. Третя стаття – послання старця Філотея до великого князя Василя Івановича⁸⁰, в якій, серед іншого, стверджується ідея Москви як третього Риму. Четверта стаття – відповідь того ж старця Філотея дякові Михайлу Григоровичу. Врешті, п’ятий твір у збірнику – власне чолобитна князя А. Шуйського до новгородського архієпископа Макарія⁸¹.

Однак неточності помічаємо не лише в описі збірника, в якому знаходиться документ, а й в опублікованому тексті твору. На них звернув увагу

⁷² Рукопис оцифровано, див.: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-36/>

⁷³ Рук. 36. – 1-я четв. XIX в. Российская государственная библиотека. – Фонд № 256.

⁷⁴ Дополнения к актам историческим... – С. 27.

⁷⁵ Родосский А. Описание 432-х рукописей, принадлежащих С.-Петербургской Духовной Академии, составляющих ее первое по времени собрание. – СПб., 1894 (на наступному аркуші книги рік видання подано 1893). – С. 389.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. – С. 390.

⁸¹ Там само. Перелік творів, які знаходяться в рукописі після чолобитної князя А. Шуйського, подає О. Родоський, див.: Родосский А. Описание 432-х рукописей, принадлежащих С.-Петербургской Духовной Академии... – С. 390–392.

М. Кром, публікуючи виправлені на підставі рукопису невеличкі уривки чолобитної у своєму дослідженні⁸². Проте повністю уточнений текст документа науково-критичним способом досі не публікувався. Тепер, маючи в розпорядженні фотокопії збірника СПб.ДА.430⁸³, у якому він міститься, надолужуємо цю прогалину. Що стосується пагінації, то подані тут номери аркушів відтворюють зроблену олівцем пагінацію внизу аркушів. За нею документ знаходиться на арк. 34–34 зв. При цьому вгорі у верхньому правому кутку аркушів наявні сліди інших пагінацій, які були відтворені в попередніх виданнях документа. Відповідно до них, аркуш із чолобитною позначено як “32”, відтак це число закреслено, а безпосередньо під ним іншою рукою подано номер “35”. Цією відмінною пагінацією й пояснюються відмінні звістки щодо кількості аркушів у збірнику та щодо того, на якому аркуші знаходиться послання князя А. Шуйського. Почерк, яким написано документ – скоропис. При переданні тут тексту документа надрядкові літери вносяться в рядок і виділяються курсивом, але титла не розкриваються. Кінець рядка позначено скісною рисою (“/”), кінець аркуша – двома скісними рисками (“//”). Також передано всі наявні у рукописі розділові знаки, як-от крапка посередині рядка (срока), скісна риска та звичайні крапка й кома⁸⁴.

ДОКУМЕНТ

Послання князя Андрія Шуйського до новгородського митрополита Макарія з проханням про заступництво перед великою княгинею Оленою Глинською та (малолітнім) великим князем Іваном IV Васильовичем⁸⁵

(арк. 34)* Великомѡ архієпскѡѡ стѣшишемѡ пасѣтырю право/славномѡ стѣлникѡ цркѡвномѡ слнцѡ стѣшишемѡ · / ѡтѣѡ Блѣженномѡ учителю стѣтыя соборныя апѣль/скіа цркѡви · свѣтлосіающемѡ . просѣщнѣемѡ нѣснаго ра/зума, осареніа · великоѡ свѣта яснозрителных / херѡвнимѡв блистаяс · чюдномѡмноѡ і свѣтломѡ сера/ѡимѡ у прѣтла всѣх црѣ . тристую емѡ пѣс принося / ѡ всѣх і за вся гѣдрю архієпскѡѡ макарію . ѡзимство/ванны во тлю сѣни смртныя . в мѣсто ѡзлобленое В опале / ідѣж положѣн есмь . ннѣ · і ѡбѡлчѣн смртною кожею / ѡндрѣи шѡвискои срѡдчными слесами плачет і молит вашѣѡ / стѣлства / ** млѣсти . Не может бо ѡт члѣкѡ данныя ти / млѣсти словом ізрещи . аще кто і всѣх прмѡдрѣсти разум / *** язѣк / имат но токѡ еж ѡт ѡсерѣдіа вѣры плачася к тебѣ / всестѣшишемѡ бжію стѣты мужю . прѡстри ми влѡко / рѡкѡ твою . погрѡвжаемомѡ в опале сеи горкой і не / ѡстави мя влѡко · аще ты не подѡщѣс кто прочее помо/жет ми сам гѣдрѡ бжественаѡ писаніа разум язѣк імаиш / аще достоиноѡ

⁸² Кром М. Вдовствующее царство. – С. 93, прим. 31.

⁸³ Висловлюємо щирю подяку Відділові рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна за надані фотокопії збірника СПб.ДА.430.

⁸⁴ Стосовно розділових знаків у давніх документах див.: Осипов Б. Судьбы русского письма: История русской графики, орфографии и пунктуации. – Москва; Омск, 2010. – С. 223–251.

⁸⁵ Ймовірно, Білоозеро, між груднем 1533 р. та першою половиною 1538 р.

* На маргінесі праворуч від документа написано “статіа ѣ”, а під цим сліди ранішої пагінації: числа “32.” (перекреслене) та “35”.

** Скісна риска після слова “стѣлства” перед срокою наявна в рукописі.

*** Скісна риска після слова “разум” наявна в рукописі перед словом “язѣк”.

спѣсти аще праведнаѣ помиловати / ничтож* чюдно грѣшнаѣ спѣсти то ес чюдно . їбо
врач тоѣда / чюдим есѣт еда невращаемыи недугѣ исцелит : но и црѣ / тоѣда чюдим ї
хвалѣн ес еда недѣстоиным дарует что // (арк. 34 зв.) гсдрь архіеіпскпѣ макаріе По-
шли мнѣ свою млѣсть / православноѣ гсдрю великому кнсю іванѣ василѣвич / ї еѣ
мѣре гсдрне великой княїне елене . Печалѣися / чтобы гсдрь млѣсь покасали велѣли
на порѣкѣ дати / бжество · вѣс соблюдет во многа лѣта . стѣиши / ї блженнѣиши
оцѣ гсдрь архіеіпскпѣ макаріе вели/коѣ новагорода і пскова ·

Російська національна бібліотека. Відділ рукописів. – Ф. 573: Собрание Санкт-Петербургской Духовной академии. – Рук. СПб.ДА 430. – Арк. 34–34 зв. (копія XVI–XVII ст.);

Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. – Ф. 256: Собрание Н. П. Румянцева. – Рук. 36. – Арк. 1 (копія першої чверті XIX ст.).

о. Назар Заторський (Фрібур). **Компіляція князя Андрія Шуйського на базі “Послання Мисаїла”**

Стаття вказує на генеалогічну залежність чолобитної князя Андрія Шуйського від “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”. У ній, серед іншого, досліджується характер запозичень і модифікацій, а також питання, чи чолобитна постала на базі тексту первісної редакції послання, чи радше на основі Макаріївської (“Послання до архієпископа Макарія”), що особливо актуально з огляду на адресованість тому ж ієрарху та ту саму ситуацію опали, спільну для обох документів, що постали на теренах Великого князівства Московського. Також наводиться текст чолобитної за рукописом № 430 зі збірки Санкт-Петербурзької духовної академії (тепер Фонд СПб.ДА Російської національної бібліотеки).

Ключові слова: князь Андрій Шуйський, чолобитна, “Послання Мисаїла”, митрополит Макарій, “Послання до Макарія”, князь Іван Більський, рукопис № 430, корпус Мисаїла.

Rev. Nazar Zatorsky (Fribourg, Switzerland). **The Compilation of Prince Andrei Shuiski on the Basis of the Epistle of Misael**

The article points to the hereditary or traditional dependency of Prince Andrei Shuiski's petition on the “Epistle of Misael”. The author examines the character of borrowings and modifications, as well as the question of whether the petition is based on the primary redaction of the “Epistle of Misael” or rather on its Macarian redaction (that is, the “Epistle to Archbishop Macarius of Novgorod”). This issue is particularly important since both writings composed in the Grand Duchy of Muscovy were addressed to the same addressee and concerned the same situation of disgrace. The article is supplemented by the document of the petition according to the manuscript no. 430 which belonged to the St. Petersburg Theological Academy (today collection SPB.DA of the National Library of Russia).

Keywords: Prince Andrei Shuiski, petition, “Epistle of Misael”, Metropolitan Macarius, the “Epistle to Archbishop Macarius of Novgorod”, Prince Ivan Belskii, manuscript no. 430, the corpus of Misael.

* На початку рядка перед словом “ничтож”, імовірно, було ще якесь коротеньке чи скорочене слово, але оскільки місце затерте, то видно лише якусь закарлючку вгорі, за якою не можна сказати, чи це якийсь розділовий знак, чи частина літери.

<i>Анна Навроцька</i> . Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління Йосифа Шумлянського: (На підставі книг духовного суду Львівської єпархії 1667–1708 років)	326
<i>Ігор Скочиляс</i> . Невідомий опис діянь Замойського собору Унійної Церкви 1720 року: “Діарій” василіянського протоархімандрита Антонія (Завадського)	342
<i>Олексій Кураєв</i> . Проблема авторства німецького проєкту королівства Київського 1888 року: Джерельний та історичний контекст	367
<i>Ігор Гирич</i> . Українське народництво: До питання про оцінку феномену	381
<i>Вікторія Сергієнко</i> . “Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України” Михайла Грушевського	397
<i>Надія Миронець</i> . Михайло Грушевський та Володимир Винниченко: Еволюція міжособистісних стосунків	415
<i>Аркадій Третьяков</i> . Київські купчихи (1816–1917)	443
<i>Тетяна Себта</i> . Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх музеїв під час нацистської окупації	453
<i>Анатолій Синило</i> . Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни мистецькі твори білоруських і українських музеїв у сучасних зібраннях	505
<i>Володимир Потульніцький</i> . Місце Османської Порти в історії Європи та України в історико-архівній спадщині Омеляна Пріцака	532
<i>Тайса Сидорчук</i> . Матеріали українського історичного товариства (США) в архіві Омеляна Пріцака: Зміст та класифікаційно-типологічні характеристики	546

4. ДЖЕРЕЛА

<i>Богдан Смерека</i> . Розмежування сіл у Руській землі у 1422 році	555
<i>о. Назар Заторський</i> . Компіляція князя Андрія Шуйського на базі “Послання Мисаїла”	568
<i>о. Юрій Мицик</i> . З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть (Лубни, Лохвиця, Снітин)	587
<i>Микола Крикун</i> . Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства в складі Османської імперії: (За вціленими матеріалами кременецьких гродських книг)	610
<i>Володимир Александрович</i> . Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів у Городенці: Про організацію будівельних артілей українського Правобережжя XVIII століття	625
<i>Юрій Пискун</i> . Маляр Степан Котляревський – забуте ім’я в історії українського та білоруського мистецтва останньої третини XVIII століття	637

<i>Maryna Kravets, Victor Ostapchuk, Vera Tchentsova.</i> An Additional Letter for “Doroshenko’s Archive”	280
<i>Anna Navrotska.</i> Matrimonial Cases in the Practice of Spiritual Justice during the Reign of Yosyf Shumliansky: (Based on the Books of the Spiritual Court of the Lviv Diocese, 1667–1708)	326
<i>Ihor Skochylias.</i> An Unknown Description of the Acts of the Council of Zamość of the Uniate Church (1720): “Diary” of the Basilian Protoarchimandrite Antonii (Zavadsky)	342
<i>Oleksii Kuraiev.</i> The Issue of Authorship of the German Project of the Kingdom of Kyiv (1888): A Documentary and Historical Context	367
<i>Ihor Hyrych.</i> Ukrainian Populism (<i>Narodnytstvo</i>): On the Issue of Assessment of this Phenomenon	381
<i>Viktoria Serhiienko.</i> “Official History” for the Stateless Nation: Mykhailo Hrushevsky’s “The Illustrated History of Ukraine”	397
<i>Nadia Myronets.</i> Mykhailo Hrushevsky and Volodymyr Vynnychenko: Evolution of Relations	415
<i>Arkadii Tretiakov.</i> Kyivan Merchantesses (1816–1917)	443
<i>Tetiana Sebta.</i> The Borrowing of Artworks and Art Objects in the Kyiv Art Museums under Nazi Occupation	453
<i>Anatolii Sinilo.</i> Restituted and Not Returned: Works of Art of Belarusian and Ukrainian Museums Moved during the Second World War which are Preserved in Contemporary Collections	505
<i>Volodymyr Potulnytsky.</i> The Place of the Ottoman Porte in the History of Europe and Ukraine in Omeljan Pritsak’s Historical and Archival Heritage	532
<i>Taissa Sydorchuk.</i> Documents of Ukrainian Historical Association (USA) in the Archival Collection of Omeljan Pritsak: A Content, Classification, and Typological Analyses	546

4. SOURCE PUBLICATIONS

<i>Bohdan Smereka.</i> Demarcation of the Villages in the Ruthenian Land (1422)	555
<i>Rev. Nazar Zatorsky.</i> The Compilation of Prince Andrei Shuiski on the Basis of the Epistle of Misael	568
<i>Rev. Yurii Mytsyk.</i> Extracts from the Documentation of the Mhar Monastery during the Seventeenth and Eighteenth Century (Lubny, Lohvytsia, and Snitin)	587
<i>Mykola Krykun.</i> Documents on the First Years of the Palatinate of Podilia as a Part of the Ottoman Empire: (According to the Surviving Materials of Kremenets City Books)	610
<i>Volodymyr Aleksandrovysh.</i> About the Foremen of the Lviv Bricklayer Corporation during the Construction of the Missionary Church in Horodenka: On the Organization of Construction Artels on the Right-Bank Ukraine in the Eighteenth Century	625